

ТАҲЛИЛИЙ ТАВСИЯНОМА

№ 1, 2008

Ўзбекча талқин

Мундарижа:

1. Ер ислохотлари ва чорвачилик соҳасидаги ўзгартиришлар натижалари

2. Деҳқон ва фермер хўжаликларини ўрганиш натижаларидан олинган сиёсий сабоқлар

3. Хулоса ва тавсиялар

Контактлар:

policybrief@undp.org

www.undp.uz

Тел.: (998 71) 120 34 50

(998 71) 120 61 67

Факс: (998 71) 120 34 85

БМТРД

Ўзбекистондаги
ваколатхонаси

100029, Тошкент,

4, Т. Шевченко кўчаси,

Ўзбекистон

Мазкур таҳлилий тавсиянома БМТРДнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси нашри бўлиб, жорий иқтисодий сиёсатнинг муқобил стратегик танловини ҳамда лозим чора-тадбирлар йўналишини муҳокама қилиш учун мулжалланган. Мазкур ҳужжат сиёсий йўналишларни белгилловчи мансабдор шахслар, донорлар ҳамжамияти, мустақил таҳлилчилар ва тараққиёт соҳасидаги бошқа манфаатдор томонлар учун мулжалланган. Муаллифнинг мазкур ҳужжатда билдирилган айрим фикрлари Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Ривожланиш Дастури фикри ва юрилтаётган сиёсатига мос келмаслиги мумкин. Мазкур таҳлилий тавсияномадан мақсад юқори мартабали раҳбарлар, таҳлилчилар ва бошқа манфаатдор томонларнинг фикрини билиш ҳамда улар ўртасида ушбу мавзудаги муҳокаманинг давом этишини рағбатлантиришдан иборатдир.

Ўзбекистонда чорвачиликнинг барқарор ривожланиши: ҳозирги аҳвол ва тавсиялар

Муаллиф:

Цви Лерман, қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти ва бошқаруви профессори, Қуддус Яҳудий университети, Исроил.¹

Мазкур таҳлилий тавсиянома Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Ривожланиш Дастури, Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳамда Исроил Ташқи ишлар вазирлигининг Халқаро ҳамкорлик маркази (MASHAV) томонидан амалга оширилаётган “Ўзбекистонда чорвачилик соҳасининг барқарор ривожланишини қўллаб-қувватлаш” қўшма лойиҳаси материаллари асосида тайёрланди.

Чорвачилик Ўзбекистон иқтисодиётида муҳим ўрин тутди. Мамлакат қишлоқ хўжалиги ялли маҳсулотининг 40 фоизидан ортиғи унинг ҳиссасига тўғри келади. Мазкур тармоқнинг асосий хусусияти шундаки, чорвачилик маҳсулотининг катта қисми ўртача 1 сигирга эга ва 0,2 гектар ерга ишлов берувчи майда деҳқон хўжаликлари томонидан ишлаб чиқарилади.²

Деҳқон хўжаликларида чорвачилик маҳсулоти ишлаб чиқарилиши муҳим ижтимоий аҳамиятга эга бўлиб, қишлоқ оилалари учун муҳим даромад ва озиқ-овқат манбаи ҳисобланади. Лекин аксарият чорвачилик хўжалиklarининг кичиклиги уларга замонавий технологияларни жорий этишда муайян қийинчиликлар туғдирмоқда ва чорвачиликда қўлам миқёсидаги самарадорликка эришиш имкониятини чеклаб қўймоқда, бунинг натижасида сут соғиб олишнинг самарадорлиги паст бўлиб қолмоқда.

Чорвачилик тармоғи ривожланишда бир қатор қийинчиликларга дуч келмоқда. Улардан бири- озуқа экинлари майдонининг 1991 йилдан буён 70 фоиздан кўпроққа қисқариши сабабли пайдо бўлган ем-хашак танқислигидир. Ушбу муаммо ерни бошқа экинлар, асосан буғдой ва пахта учун тақсимлангани сабабли пайдо бўлди. Яна бир муҳим муаммо чорвадорлар учун зарур хизмат кўрсатиш инфратузилмасининг талаблар даражасида ривожланмаганлигидир.

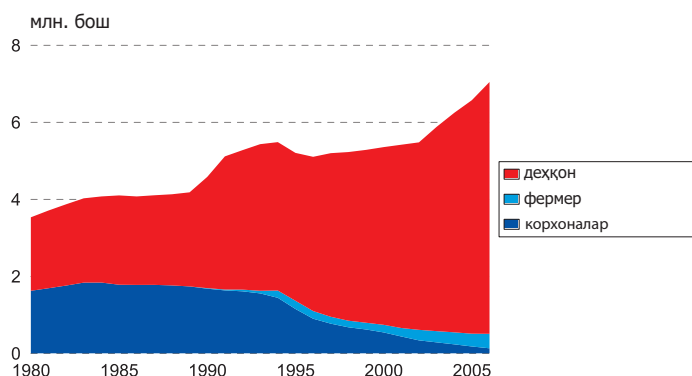
Сут ишлаб чиқариш масаласи мазкур таҳлилий тавсияноманинг асосий эътибор марказидан жой олган. Зеро, лойиҳа фаолиятининг асосий йўналиши сут маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ташкил этиш масалларига қаратилгандир. Лекин бир қатор стратегик тавсияларни ғўшт ишлаб чиқарилишига ҳам қўллаш мумкин. Тавсияномадан мавжуд аҳвол таҳлили ва хўжаликлар ўртасида ўтказилган сўров давомида олинган асосий хулосалар ўз аксини топган.

¹ Муаллиф Александр Чертовский ва Одил Акбаровга - Тошкент ирригация ва мелиорация институти ходимлари ҳамда “Таҳлил” ижтимоий тадқиқотлар маркази консультантларига маълумот ва ахборот тўплашда кўрсатган бебаҳо ёрдами учун самимий миннатдорлик билдиради.

² Ўзбекистонда ҳозир хўжалик юритишнинг икки хил асосий тури мавжуд: деҳқон ва фермер хўжаликлари. Деҳқон хўжаликлари – кичик томорқа хўжаликлар бўлиб, ўз рўзғори ва сотиш учун сабзавот, мева, сут ва ғўшт ишлаб чиқаради. Деҳқон хўжаликлари ерни давлатдан умрбод фойдаланиш учун олади. Ажратилган майдон ҳажми 0,1 – 0,4 гектар ҳайдаладиган ердир. Мавжуд қонунга биноан деҳқон хўжаликлари учун ажратиладиган ер ҳажми 0,35 гектар суғориладиган ёки 2 гектаргача лалмикор майдон билан кифояланилади. Фермер хўжаликлари – сотиш мақсадида деҳқончилик ва чорвачиликка ихтисослашган оилавий хўжаликлар. Қишлоқ хўжалиги учун мулжалланган ерлар фермер хўжаликларида давлатдан узоқ муддатли ижарага олинади. Камида 30 бош шартли қорамолга эга чорвадор фермерлар озуқа экинлар етиштириш учун камида 0,30-0,45 гектар ер олади. Деҳқон-фермерлар пахта ва буғдой етиштириш учун камида 10 гектар ҳайдаладиган ер олади. Совет давридани қолган анъанавий хўжаликлар – колхоз ва совхозлар асосан тутатилди.

1. Ер ислоҳотлари ва чорвачилик соҳасидаги ўзгартиришлар натижалари

Ер ва чорвачилик. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган ислоҳотлар қишлоқ аҳолиси учунки сезиларли натижани олиб келди. Биринчидан, индивидуал фермер хўжаликлари сектори улуши – бунга ислоҳотларнинг иккинчи босқичида, 1998 йилдан сўнг пайдо бўла бошлаган анъанавий томорқа участкалари ҳамда, янги фермер хўжаликлари киради – 3 фоиздан 30 фоизгача ошди. Ҳайдаладиган ерлардаги индивидуал фермер хўжаликлари улуши янада кескин ортиб, бугунги кунда 80 фоизга яқинлашмоқда. Тугатилаётган қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ерлари асосан фермер хўжаликларига бўлиб берилгани сабабли бугунги кунда хусусий сектордаги ернинг асосий қисми томорқа хўжаликлари эмас, фермер хўжаликлари улушига тўғри келади. Иккинчидан, ердан фойдаланиш кўлами кенгайиши билан бирга ислоҳотлар хусусий фермер хўжаликларида чорва моллари сонининг сезилари даражада кўпайишига олиб келди (1.1 – расм).

1.1- расм. Турли ташкилий шаклдаги хўжаликлардаги чорва моллари сони.

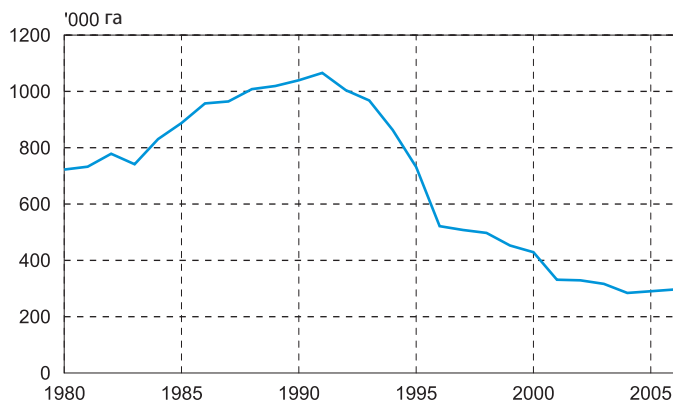
Чорвачиликдаги ўзгаришларнинг хусусияти ердан фойдаланишдаги ўзгаришлардан фарқ қилади. Ўзбекистонда чорвачилик секторида экин етиштиришда бўлгани каби йирик қишлоқ хўжалиги корхоналари эмас, балки анъанавий қишлоқ оилалари устуворлик қилган. Совет даврида чорванинг 50 фоиздан ортиқ қисми уй-рўзғор хўжаликларига тегишли бўлган. 1990 йилдан сўнг, айниқса, 1995 йилдан кейин Ўзбекистондаги йирик қорамолнинг умумий сони 5 миллиондан 7 миллионга етган. Мазкур кўпайиш асосан томорқа хўжаликлари сектори эвазига содир бўлган бўлиб, бу чорвачиликнинг хусусийлаштирилиши туфайли қишлоқ хўжалиги корхоналари қисқариши ўрнини босганди. Фермер хўжаликларининг чорвачиликдаги ҳиссаси ҳали унчалик катта эмас: фермер хўжаликларидаги йирик шохли қорамоллар сони вақт ўтиши билан ортиб бормоқда, ammo мамлакатдаги чорванинг умумий сонининг 5 фоиздан ошмайди. Ушбу кўрсаткич 2006 йилда суғориладиган ерларнинг 65 фоизи ва қишлоқ хўжалиги ерларининг қарийб 30 фоиздан фойдаланувчи фермер хўжаликларининг умумий қишлоқ хўжалик маҳсулотлари улушидан жиддий фарқланади. Чорвачиликда хусусий секторнинг умумий улуши (деҳқон ва фермер хўжаликлари биргаликда) сигирларнинг 98 фоизи, йирик қорамолнинг 96 фоизи ва майда шохли молнинг (қўй ва эчки) 80 фоизини ташкил этди, бунда чорванинг асосий қисми фермер хўжаликларида эмас, томорқа хўжаликларида жамланган.

Ўзбекистонда чорвачилик секторида деҳқон хўжаликлари етакчилик қилаётган ҳозирги пайтда ўртача деҳқон хўжалигига 1,4 бош йирик шохли қорамол ва 0,8 бош сигир тўғри келади. Айни пайтда чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликларида 42 бош йирик шохли қорамол ва 13 бош сигир бор. Шу тарзда, Ўзбекистонда йирик шохли қорамолнинг аксарият қисми майда томорқа хўжаликларига тегишли бўлиб, 4,5 миллион уй-рўзғор хўжалиги 6 миллиондан зиёд қорамолга, жумладан, 2,7 миллион бош сигирга – яъни Ўзбекистондаги чорванинг 90 фоиздан ортиқ қисмига эгалик қилади.

Ислоҳотлар жараёнида йирик шохли қорамол сонининг ортиши Ўзбекистонда ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари (ЯҚХМ) етиштиришда чорвачилик маҳсулотлари улушининг кўпайишида ўз ифодасини топмоқда. Чорвачилик маҳсулотларини етиштириш 1990 йилгача бўлган даврдаги ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 30-35 фоиздан 1997 йилдан бошлаб 45-50 фоизгача кўпайди. Ўзбекистонда чорвачилик маҳсулотлари салмоғининг бу тарзда ошишини Россия, Украина, Беларусь, Қозоғистон ва Қирғизистон каби анъанавий чорвачилик билан шуғулланиб келган мамлакатлардаги аҳволга нисбатан ижобий баҳолаш мумкин. Бу мамлакатларда чорвачилик маҳсулотларини етиштиришнинг улуши 1995 йилдан олдинги 55-60 фоиздан яқин йилларда 45 фоизгача камайди, айни пайтда Ўзбекистонда чорвачилик маҳсулотларини етиштириш улуши тахминан шу даражага ортди.

Озуқа базаси ва соғилган сут ҳажми. Афсуски, чорва моллари сонининг ортиши улар учун зарур озуқа экинларини етиштиришни кўпайтириш билан бирга кечмади. Аксинча, 1991 йилдан бошлаб озуқа базаси кескин қисқариб кетди. Совет давридаги сўнгги ўн йилликда, 1980 ва 1991 йиллар давомида, озуқа экинлари учун ажратилган ер майдони 0,7 млн. гектардан 1,1 млн. гектарга кенгайтирилгани ҳолда, 1990 йилларнинг охирига келиб 0,5 млн. гектарга яқин майдонни ташкил этди ва 2004-2005 йилларда 0,3

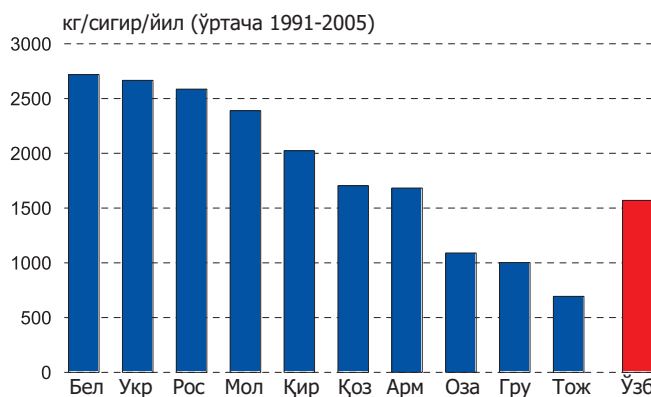
млн. гектардан ҳам камроқ ҳажмга тушди (1.2 расм). Озуқа экинлари етиштиришдан бўшатирилган ерлар мустақилликнинг дастлабки йилларида озиқ-овқат мустақиллигига эришиш бўйича давлат стратегиясининг бир қисми сифатида асосан буғдой етиштиришга мослаштирилди. Ўзбекистонда экин экиш таркиби асосан иккита товар экин – пахта ва буғдой бўйича давлат режалари асосида марказлашган тартибда белгиланади. Фермерлар ҳукуматнинг юқори бўғинлари рухсатисиз озуқа учун ажратилган майдонларни аввалги даражагача кенгайтира олмайди.

1.2. расм. Озуқа экинлари етиштириладиган суғориладиган майдонлар, 1980-2006 йиллар.

Чорванинг умумий сони ошганига қарамай, озуқа базасининг қисқариши давом этди. Натижада, озуқа экинларига ажратилган майдонлар чорва бошига нисбатан 1980 йиллардаги 0,20 гектардан 1990 йилларда 0,10 гектаргача қисқарди. Ҳозирги пайтда бу даража чорва бошига 0,05 гектарни ташкил этади, яъни 1980 йиллардаги барқарор ҳолатдан 25 фоизни ташкил этади. Шуниси ажабланарлики, озуқа майдонларининг қисқариши сут соғиш ҳажмига салбий таъсир кўрсата олмади, у барқарор ҳолатда (айни пайтда ғоят паст даражада) сақланиб қолди, яъни 1990 йилларда бир сигирга йилига 1600 кг сут тўғри келар эди. Бундай ҳолатни Ўзбекистонда ўртача сут соғиш деҳқонлар томонидан етиштириладиган сут ҳажмига қараб белгиланиши билан боғлаш мумкин. Деҳқонларда озуқа учун ажратиладиган ер кам бўлиб, улар молини ҳосил йиғиштириб олинган майдонларда, йўл бўйларида ёки сув ҳавзалари олдида боқади, шу боисдан озуқа экинлари ҳосилдорлиги ва расмий яйловлар миқдоридан мустақил ҳисобланади.

Йиллар мобайнида, сут соғиш ҳажми бирмунча кўпайди – 1980 йиллардаги сигир бошига бир йилда 1500 кг дан, 2000 йилдан бошлаб сигир бошига бир йилда 1600 кг дан сал ортиқ ҳажмга етди. Европа ва АҚШ (йилига битта сигирга 8000 кг) ёки Исроилга нисбатан (йилига битта сигирга 11000 кг) бу ҳажм ниҳоятда паст. Ғарб мамлакатлари иқтисодиётига кўра МДХ мамлакатлари билан таққослаганда Ўзбекистонда сут соғиш ҳажмининг камлиги янада ташвишланарлидир. Беларусь, Украина, Россия, Молдова, Қирғизистонда битта сигирга ўртача 2000 – 2700 кг сут тўғри келади, бу кўрсаткич фақат Озарбайжон, Грузия ва Тожикистонда пастроқ (1.3. расм).

1.3. расм. Ўзбекистонда ва МДХнинг бошқа давлатларида сут соғиб олиш ҳажми (МДХ Статистика қўмитаси, Москва, CD ROM 2006-11).

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган ислохотлар қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришнинг (асосан экинларни) анъанавий қишлоқ хўжалиги корхоналаридан янги ташкил этилган фермер хўжаликларига ўтишига олиб келди. Шунга қарамай, майда деҳқон хўжаликлари бу даврда қишлоқ хўжалигидаги етакчи мавқеини сақлаб қолди. Уларнинг улуши ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 60 фоизга яқин қисмини ташкил этди. Деҳқон хўжаликларининг роли асосан чорвачилик маҳсулотларини етиштиришда намоён бўлиб, бу соҳада уларнинг улуши ялпи маҳсулотнинг 90 фоизига тенг. Қишлоқ хўжалиги экинларини етиштиришда ҳам улар муҳим ўрин тутди. Бу борада уларнинг улуши сўнгги йилларда фермер хўжаликлари билан бир қаторда экин ҳосилининг 40 фоизини етиштиришида намоён бўлади.

2. Деҳқон ва фермер хўжаликларини сўров қилиш натижасида олинган иқтисодий сабоқлар

2007 йилнинг августида хўжаликлар даражасида сўровнома ўтказилган бўлиб, унинг мақсади расмий статистикага қўшимча равишда микродаражадаги маълумотларни олишдан иборат эди. Тадқиқот мамлакатнинг асосий 13 маъмурий ҳудудларидан 8 тасида олиб борилди (шарқдан ғарбга қараб: Фарғона, Наманган, Тошкент, Сирдарё, Жиззах, Қашқадарё, Хоразм вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси). Ҳудудлар уларнинг қишлоқ хўжалиги хусусияти асосида бутун мамлакатни етарли даражада репрезентатив қамраб олиш мақсадида танлаб олинди. Сўров қилиш мақсадида 1600 респондент танлаб олинди ва улар иккита гуруҳга тақсимланди: 797 деҳқон хўжалиги ва 803 фермер хўжалиги. Респондентлар тасодиф асосида, маҳаллий рўйхатлардан фойдаланган ҳолда танланди.

Ушбу бўлимда текширув давомида олинган маълумотлар таҳлили асосида қилинган хулосалар тақдим этилади. Бу бўлим деҳқон ва фермер хўжаликлари характеристикаларининг қисқача таққосланишидан бошланади. Ундан сўнг биз учта асосий муаммо бўйича олинган олти сабоқни келтирамиз:

- Сут соғишни ирсият, озуқа ва ҳайвонларни парваришlash орқали яхшилаш. Сунъий қочириш мазкур селекциянинг асосий воситаси сифатида муҳокама қилинади.
- Деҳқон хўжаликлари фаолиятини фойда олишга йўналтирилган тижорат асосига ўтказиш (тижоратлаштириш).
- Даромад ва оила фаровонлиги.

Деҳқон ва фермер хўжаликлари қиёси. Сўров доирасида қамраб олинган қишлоқ аҳолиси икки гуруҳдан: деҳқонлар ва фермерлардан ташкил топган. Деҳқонлар унчалик катта бўлмаган томорқага – уйи атрофидаги ер ҳамда кўпинча, қишлоқнинг четида жойлашган қўшимча майдонга эгалик қилади. Фермерлар эса товар - қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун олинган катта ер майдонларига эга бўлиб, бу ер уларга томорқага қўшимча тарзда берилган. Фермерлар ўз навбатида қишлоқ хўжалиги экинлари етиштирувчилар (ерга эгалик қилади, лекин чорваси йўқ) ва чорвадорларга (ер майдонларига қўшимча равишда чорва боқадиган) бўлинади. 2.1 жадвалда қишлоқ аҳолисининг ана шу учта гуруҳининг қиёсий характеристикаси келтирилган.

2.1-жадвал. Деҳқон ва фермер хўжаликларининг айрим жиҳатлари

	Деҳқон хўжаликлари	Экин етиштирадиган фермерлар	Чорвадорлар	Барча фермерлар
Респондентлар сони	797	402	399	803
Томорқа, га	0,17	0,19	0,22	0,21
Ер улуши, га	--	31,74	56,21	43,90
Умумий ер мулки, га	0,17	31,9	56,4	44,1
Уй чорваси, бош	2,7	4,4	2,9	3,6
Қишлоқ хўжалик ҳайвонлари, бош	--	--	56,8	28,2
Ҳайвонларнинг умумий сони, бош	2,7	4,4	59,7	31,9
Умумий даромад, минг сўм	267	451	560	505
Жон бошига даромад, минг сўм	47	74	90	82
Оиланинг ҳажми	6,0	6,6	7,2	6,9

Изоҳ: Бу жадвалда чорва сонига барча турдаги уй ҳайвонлари киритилган (йирик шохли қорамол, қўй, эчки, парранда ва ҳ.з.), шартли бош бўйича ифодаланган.

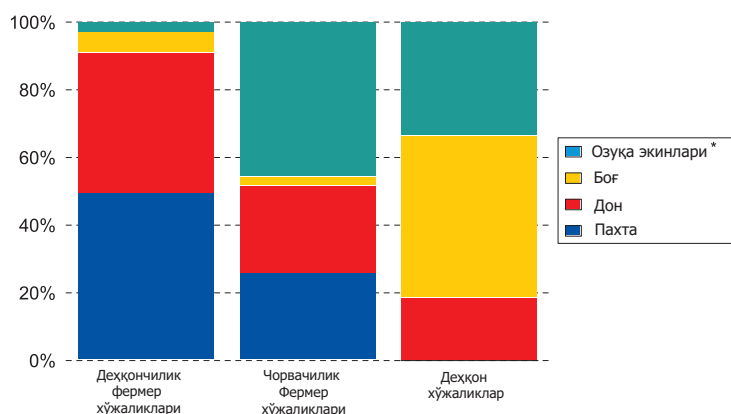
Фермерларга нисбатан деҳқонларнинг хўжалиги кичикроқ, ери ҳам, чорваси ҳам, даромади (умумий даромади ва жон бошига нисбатан даромади) ҳам шунга яраша камроқ. Чорвадорлар қишлоқ хўжалиги экинларини етиштирадиган фермерларга нисбатан кўпроқ чорвага эга бўлиш билан бирга (бу табиий), кўпроқ ер майдонларига эга. Билишимизча, бу майдонлар давлат томонидан уларнинг молини озуқа билан таъминлаш мақсадида ажратилган. Қишлоқ хўжалиги экинларини етиштирадиган фермерларга нисбатан чорвадорлар кўпроқ даромад топади. Аммо ушбу икки гуруҳнинг даромади жон бошига нисбатан ҳисобланганида фарқ унчалик катта эмаслиги сезилади, бунинг сабаби шундаки, қишлоқ хўжалиги экинларини етиштирадиган фермерларга нисбатан чорвадорларнинг оиласи каттароқ ҳисобланади.

2.2- жадвал. Фермер хўжаликлари ва томорқа участкаларидаги экин майдонлари таркиби (фоиз)

	Фермер хўжаликлари			Томорқа участкалари	
	Чорвадорлар	Экин етиштирувчилар	Барча фермер хўжаликлари	Деҳқонлар	Фермерлар
Пахта	24,1	48,2	34,5	0	0
Маккажўхори	13,7	1,7	8,6	19,5	15,9
Буғдой ва бошқа донли экинлар	24,2	40,5	31,2	18,5	22,9
Барча дон экинлар	44,2	44,6	44,4	38,0	33,5
Илдиз мева экинлар	2,5	5,9	4,0	47,9	52,6
Озуқа экинлари	29,2	1,3	17,1	14,1	13,9
Барча экинлар	100	100	100	100	100
Ўртача экиладиган майдон, га	36,4	26,7	31,5	0,14	0,15

Чорвадорлар билан бошқа фермер хўжалиklarининг экин майдонлари таркиби ўртасида жиддий фарқ борлиги сезилади. Фермер хўжалиklarининг ана шу икки гуруҳи ўртасидаги асосий фарқ (хўжалик ҳажми ўртасидаги фарққа қўшимча равишда; 2.1. жадвалга қаранг) озуқа экинлари экиладиган майдонларга боғлиқ. Чорвадор хўжалиklarда ерларнинг 30 фоизга яқин қисми ўтлар ва озуқа экинлари билан банд, бунга қўшимча равишда 14 фоизда маккажўхори етиштирилади, у ҳам асосан, молларни боқиш учун ишлатилади (2.2. жадвал). Иккинчи томондан, қишлоқ хўжалиги экинларини етиштирадиган фермерлар озуқа экинлари ва маккажўхорига экин майдонларининг фақат 3 фоизини ажратади: уларда чорва йўқ, озуқа экинлари керак эмас. Ваҳоланки, улар бунга эҳтиёжи бор чорвадорлар ва деҳқонларга сотиш учун озуқа етиштириши мумкин эди. Фермер хўжаликлари томонидан етиштириладиган бошқа асосий экинларга буғдой ва пахта киради, бунда чорвадор фермер хўжаликлари мазкур мақсадга қишлоқ хўжалиги экинларини етиштирадиган фермерлар томонидан пахта ва буғдой учун ажратиладиган майдонларнинг ярмига яқин майдонни ажратади: чорвадорларда ерларнинг 48 фоизи пахта ва буғдой билан банд (деярли бир хил нисбатда), ҳолбуки бошқа хўжалиklarда бу экинлар экин майдонларининг деярли 90 фоизини эгаллайди (пахта учун ажратилган ерлар буғдойга ажратилган ерлардан биров кўп).

Пахта деҳқон ва фермер хўжаликлари ўртасидаги деҳқончилик борасидаги асосий фарқда ўз аксини топади: пахта фақат фермер хўжаликлари томонидан етиштирилади, умуман, экин майдонларининг учдан бир қисмидан ортиги пахта учун ажратилгани ҳолда деҳқонлар умуман пахта етиштирмайди (2.2. жадвал). Пахта ўрнига деҳқонлар илдизмева экинлар етиштиради: томорқа хўжаликлари маҳсулотлари таркибида картошка, сабзот, полиз экинлари, мева ва узум устунлик қилади. Аниқроғи, умумий ҳосилнинг қарийб ярмини эгаллайди (қиёс учун - фермер хўжалиklarида бу рақам 4 фоиздан иборат, 2.1 расм). Озуқа экинлари, маккажўхори ва бошқа дон экинлари эгаллаган қолган экин майдонлари деярли бир хил - ҳар бир экин турига 15-20 фоиздан. Озуқа экинлари ва маккажўхорига ажратилган ер майдонини чорвачилик хўжалиklarидаги ушбу экинлар учун ажратилган ер билан қиёслаш мумкин (чорвачилик фермер хўжалиklarидаги 45 фоиз, деҳқон хўжалиklarида эса 35 фоизга яқин, 2.1 расм). Деҳқон хўжалиklarида буғдой ўрнига маккажўхорига устувор аҳамият берилиши шундан далолатки, бу экин уй ҳайвонларини боқиш учун етиштирилади. Фермер хўжалиklarида эса, айниқса, чорвачиликка ихтисослашган хўжалиklarда асосан буғдой товар сифатида етиштирилади.

2.1. расм. Деҳқон ва фермер хўжалиklarидаги экинлар таркиби. * Озуқа экинларига маккажўхори ҳам киради.

1- муаммо. Ирсият, озуқа ва уй ҳайвонларини парваришlash орқали сут соғиб олиш ҳажмини ошириш.

1-сабоқ: Наслни яхшилашнинг асосий воситаси бўлган сунъий қочириш сут соғиш ҳажмига ижобий таъсир кўрсатади.

Мол зотини танлаш ва ирсиятига эътиборли муносабатда бўлиш сут соғиш ҳажмини оширишнинг мақбул усулларидандир. Зотни яхшилаш учун сунъий қочиришдан фойдаланиш деҳқон хўжаликларида ҳам, чорвачилик фермер хўжаликларида ҳам сут соғиш ҳажмини 30 фоиздан ортиқ кўпайтиради. Деҳқон хўжаликларида сут соғиш ҳажми сунъий қочирилмаган сигирдан йилига олинадиган 925 кг ўрнига, сунъий қочирилган сигирдан 1210 килограммгача етади; чорвачилик хўжаликларида сунъий қочириш ҳар бир сигирдан йилига 1120 кг ўрнига 1520 кг гача сут олиш имконини бериши мумкин (2.3. жадвал).

2.3-жадвал. Сут соғиб олиш ҳажмининг ошишида сунъий қочириш (СҚ) самараси

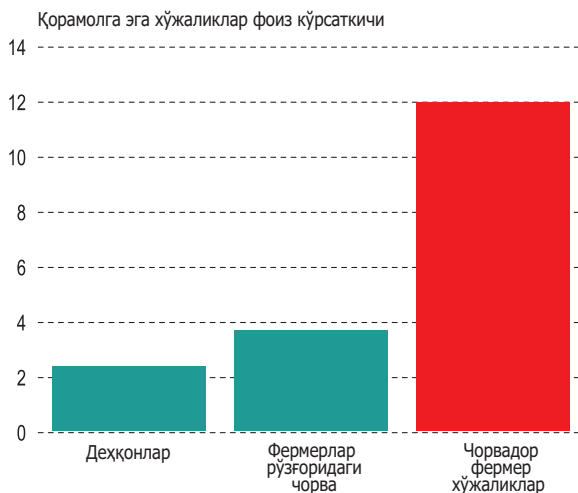
	Сигирлар			Чорвачилик хўжаликлари (№=352)
	Деҳқонлар (№=560)	Фермерлар (№=476)	Барчаси	
Сунъий қочиришдан фойдаланилмаганда	848	1011*	925*	1120*
Сунъий қочиришдан фойдаланганда	993	1382*	1210*	1518*

* Фарқ $p=0.01$ да статистик аҳамиятга эга

Афсуски, деҳқонларнинг камчилиги (5 фоиздан ҳам кам) қисми сунъий қочиришдан фойдаланиш учун зарур имкониятга эга. Деҳқонларнинг аксарият қисми анъанавий табиий қочиришдан фойдаланмоқда, айти пайтда ушбу хизмат нархи ва сифати бўйича шикоят қилиш ҳоллари кузатилмаган. Сунъий қочириш амалиёти (уй-рўзғор хўжаликларидаги қорамолдан фарқли равишда) чорвачилик хўжаликларидаги “товар” молларга нисбатан кенг қўлланилади. Чорвачилик хўжаликларининг камида 12 фоизи сунъий қочиришдан ўз “товар” подалари учун фойдаланади (айни пайтда уй-рўзғор хўжаликларининг 4 фоизигина сунъий қочиришдан фойдаланади; 2.2. расм).

Фермерлар чорвани сунъий қочириш сифатидан тўлиқ қаноатланади (қарийб 90 фоиз) ва одатда бу турдаги хизматларнинг нархи ёки ундан фойдаланиш имкониятлари бўйича шикоятлари йўқ. Сунъий қочиришдан фойдаланмайдиган ёки хўжалигида буқаси бор фермерлар 53 фоизни ташкил этади, деҳқонлар каби уруғлантиришнинг табиий усулидан фойдаланишни маъқул кўрувчилар 40 фоизга тенг. Сут соғиш ҳажмидаги фарққа кўра, “маҳаллий” қочиришда қўлланиладиган уруғ материалнинг сифати сунъий қочиришда фойдаланиладиган генетик материал сифатидан паст. Шу билан бирга Ўзбекистонда фойдаланиш мумкин бўлган сунъий қочиришнинг генетик материални яхшилаш борасида катта имкониятлар мавжуд.

Сунъий қочиришнинг сут соғиб олиш ҳажмига жиддий таъсирини эътиборга олган ҳолда давлат сиёсати сунъий қочиришни тарғиб қилиш кампанияларини уюштиришни рағбатлантириши мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда деҳқонлар ҳам, фермерлар ҳам сунъий қочиришдан фойдаланиш имкониятига эга бўлиши лозим. Нуфузли манбалардан уруғ материални сотиб олиш орқали сунъий қочиришда фойдаланиладиган уруғлар сифатини яхшилаш бўйича мақсадли чора-тадбирларни амалга ошириш лозим.

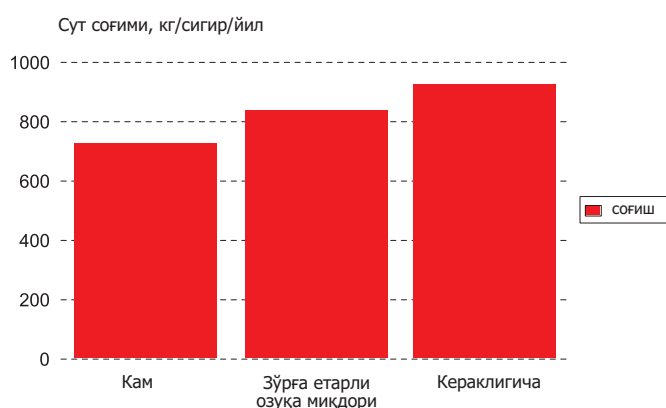

2.2-расм. Уй ҳайвонларини чорвачилик (деҳқонлар ва фермерлар) хўжаликларида сунъий қочириш даврийлиги.

2-сабоқ: Озуқа мўл-кўллиги ва чорва парвариши сут соғиб олишни кўпайтиради

Деҳқон хўжаликларида сут соғиб олиш ҳажми озуқа билан таъминланганлик даражасига боғлиқ. Ушбу факт ҳақидаги маълумот деҳқонларга уларнинг уй ҳайвонлари учун озуқанинг етарли эканлигини субъектив баҳолаш бўйича берилган саволга жавобларидан жамланган. Деҳқонлар озуқанинг етарлилигини уч балли шкала бўйича баҳолаган: озуқа етишмайди, мавжуд чорва учун етарлича бор ва оптимал миқдорда мавжуд. Уй-рўзғор хўжаликларидаги озуқа ҳажми “етарли бўлмаган” даражадан мавжуд чорва учун “етарли миқдор” гача кўпайса, сут соғиб олишнинг статистик кўпайиши кузатилади. Сут соғиб олишнинг навбатдаги кўпайиши озуқа ҳажмининг оптимал даражага кўтарилганида кузатилади. Етарли озуқага эга бўлмаган уй-рўзғор хўжаликларидаги йилига 730 кг сутдан мавжуд озуқа “мавжуд чорва учун етарли бўлган” ҳолларда йилига бир бош сигирдан 840 кг га етади, озуқа миқдори “оптимал” миқдорда бўлган уй-рўзғор хўжаликларида эса йилига бир бош сигирдан қарийб 930 кг сут олинади (2.3 расм).

Сут соғиб олиш ҳажмининг озуқа миқдорига ва бошқа бир қатор омилларга боғлиқлиги деҳқончилик ва чорвачилик хўжаликларини алоҳида регрессиявий таҳлил қилиш орқали ўрганиб чиқилди. Натижалар 2.4 жадвалда сифат форматда келтирилган, бунда “+” тегишли омил сут соғиш ҳажмига статистик жиддий таъсир кўрсатишидан далолатдир: бу омил ортгани сайин сут соғиш ҳажми ҳам кўпайиб боради.

2.3- расм. Деҳқон хўжаликларидаги етарли озуқа миқдорининг сут соғиб олишдаги самараси .

Биз кўзлаган мақсад нуқтаи назаридан асосий хулоса шуки, сут соғиб олиш ҳажми етарли озуқага ҳам боғлиқ. Озуқанинг етарлилик даражаси сўровномада кўрсатилган маълумотлар асосида харид қилинадиган ва етиштириладиган озуқа миқдорининг битта сигирга нисбатан тоннада ҳисоб-китоб қилинди. Бунда чорва молларининг яйловда ўтлайдиган паст сифатли озуқа ўрнига юқори сифатли озуқа билан боқилиши назарда тутилган. Аслида, юқори сифатли озуқанинг етарли бўлиши сут соғишга ижобий таъсир кўрсатгани ҳолда, қайд этиб ўтилган яйловларнинг етарли эканлигининг статистик аҳамияти кам. Бу деҳқонлар орасида мавжуд йирик шохли қорамолни йўл ёқалатиб боқишга доир умумий йўналиш натижаси бўлиши мумкин, маълумки бундай жойларда ўт-майсанинг сифати анча паст бўлади. Шунга қарамай, деҳқонларнинг камида 52 фоизи ўз чорвасини боқишнинг ана шу стратегиясига риоя қилади, чорвачилик хўжаликларининг эса 11 фоизи молларини шу йўл билан боқади. Бу ҳол фермер хўжаликлари сут соғиб олишда юқорироқ натижаларга эришишининг сабабини яна бир бор тасдиқлайди.

2.4– жадвал. Чорвачилик фермер хўжаликларида ва деҳқон хўжаликларида сут соғиб олиш ҳажмига таъсир этувчи омиллар

	Чорвачилик хўжаликлари	Деҳқон хўжаликлари
Сунъий қочиришдан фойдаланиш (ҳа/йўқ)	+	+
Харид қилинадиган ва етиштириладиган ем-хашакнинг етарлилиги (сигирга нисбатан тоннада)	+	+
Боқиш учун яйловларнинг етарлилиги (ҳа/йўқ)	Етарли эмас	Етарли эмас
Инсон омили (тажриба)	+	+
Хўжаликнинг «ёши» (фермер хўжалиги тузилганидан буён ўтган вақт)	(+)	(+)
Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги тажрибаси (йиллар)	(+)	(+)
Фермерларнинг аввалги тажрибаси (бошқарув /оддий ишчи лавозими) Деҳқонларнинг билим даражаси (маълумотнинг якуний энг юқори даражаси)	(+)	(+)

Инсон омилининг сут соғишга ижобий таъсири ҳам эътиборга лойиқ масала: фермер ёки деҳқон тажрибали ва юқорироқ малакага эга бўлса, сут соғиб олиш ҳажми кўпроқ бўлади. Бизнингча, инсон омили кўрсаткичи фермернинг молни парваришлаш учун қулай ва соғлом шарт-шароит яратишга тайёрлиги ва лаёқатини белгилловчи кўрсаткичдир: инсон чорванинг соғлиги ва умумий парвариш, уни боқиш муҳим аҳамиятга эга эканлигини тушуниши учун муайян даражада билим ва тажрибага эришиши лозим.

Сунъий қочиришдан фойдаланиш (бинар ўзгарувчанлик ҳа/йўқ) сут соғиб олиш ҳажмига ижобий таъсир кўрсатиши ажабланарли эмас, сунъий қочириш натижасида бу кўрсаткич ортиб боради.

Сунъий қочиришдан фойдаланиш (ҳа/йўқ ўзгарувчи кўрсаткичи) ҳам сут соғиб олиш ҳажмига ижобий таъсир кўрсатиши ажабланарли эмас: сут соғиб олиш ҳажми сунъий қочиришдан фойдаланиш натижасида ортиб боради. Бу натижа 1-сабоққа мос бўлиб, айни пайтда бошқача йўл билан – сунъий қочириш аввалгидек яқка ҳолда эмас, балки бошқа омиллар билан комбинацияланган ҳолда олинган. Регрессиявий таҳлил сунъий қочириш самарасига оид аввалги натижаларни тасдиқлайди.

Ҳукумат ушбу таҳлил натижалари бўйича таклиф этиладиган сиёсатни қабул қилиш ва уни амалга оширишда муҳим ўрин тутиши лозим. Биринчидан, сифатли ем-хашакнинг аҳамияти ҳукумат томонидан озуқа маркетинги ва таъминот йўлларини яхшилаш бўйича хатти-ҳаракатларни амалга ошириш, озуқа сифати стандартлари ва унинг мониторинги ҳақида қайғуриш, шунингдек, юқори ҳосилдор озуқа экинларини етиштириш учун илмий изланиш олиб борилишини рағбатлантирилишини тақозо этади. Фақат фанга таянган ҳолдагина Ўзбекистон қисқариб бораётган ҳайдаладиган ерларда етарли озуқа экинларини етиштириш ҳажмини ошириш мумкин. Иккинчидан, инсон омилининг ижобий самараси фермерлар ва бутун қишлоқ аҳолиси ўртасида қишлоқ хўжалигига оид билим тарғиботида давлат қандай ўрин тутиши лозимлигини кўрсатади. Сут соғиш ҳажмининг кўпайиши бу борадаги давлат харажатларини тўлиқ қоплайди.

2 муаммо. Деҳқон хўжаликларини фойда олишга қаратилган тижорий асосга ўтказиш (тижорийлашув)

3-сабоқ: Деҳқон хўжаликлари яшаш учун зарур минимал эҳтиёжларни қондиради ва айни пайтда: кичиклигига қарамасдан, ўзи етиштирган гўшт ва сутни сотиш билан фаол шуғулланади.

Деҳқон хўжаликларига кўпинча эътибор етишмайди, чунки улар яшаш учун зарур минимал эҳтиёжларни қондиришга йўналтирилган, деб ҳисобланади. Бу эса уларни фермер хўжаликлари қаторига қўйиш учун асос бўла олмайди. Тижорийлашувга баҳо беришнинг икки усули мавжуд: биринчидан, ўз маҳсулотининг маълум бир қисмини сотадиган уй-рўзғор хўжаликлари улушини баҳолаш; иккинчидан, сотилаётган ушбу маҳсулот улушини ялпи ишлаб чиқаришга нисбатан баҳолаш. Биринчи ўлчов меъзонига кўра – маҳсулотни сотувчи деҳқон хўжаликлари улуши – деҳқонлар участкасидан олинadиган маҳсулот минимал яшаш эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилганидан далолат беради: сигири бор деҳқон хўжаликларининг учдан икки қисми сутни сотмайди, уни оиласида истеъмол қилади. Шунга қарамай, деҳқон хўжаликларининг қолган қисми анча кўп миқдорда сут сотади: бу турдаги «товар» - сут маҳсулотларини етиштирувчилар ўрта ҳисобда ўз сутининг 60 фоизга яқин қисмини сотади (2.5-жадвал). Сотиш ҳажми юқори эканлиги сабабли сигири бор деҳқон хўжаликларига нисбатан сотилган маҳсулотнинг ўртача ҳажми сут ишлаб чиқаришнинг 20 фоизини ташкил этади – бунга ҳеч нарса сотмайдиган учдан икки қисм деҳқон хўжаликлари ҳам киритилган. Шу сабабли иккинчи кўрсаткич – сотилаётган маҳсулот улушига кўра – деҳқон хўжаликлари фаолияти фақат минимал яшаш эҳтиёжларини қоплашга қаратилмагани ойдинлашади: уларни минимал яшаш эҳтиёжларини қондириш мақсадида ички истеъмолга йўналтирилган уй-рўзғор хўжаликлари мавжудлигига қарамасдан ўз сут маҳсулотининг катта қисмини сотади.

2.5- жадвал. Сут етиштирувчи, «сотувчи» ва «маҳсулот сотмайдиган» уй-рўзғор хўжаликлари

	Сут етиштирувчи деҳқон хўжаликлари (№=534)
Сутни сотмайди, барча сут етиштирувчиларга нисбатан «маҳсулот сотмайдиган»лар, (фоиз)	64
Сутининг бир қисмини сотади, барча сут етиштирувчиларга нисбатан «сотувчилар», (фоиз)	36
«Сотувчилар» томонидан сотиладиган маҳсулот улуши	60
Барча сут етиштирувчилар томонидан сотиладиган маҳсулот улуши («Сотувчи» ва «Маҳсулот сотмайдиган»ларнинг умумий %)	21

Сут маҳсулотларини етиштиришга мойиллик чорваси бор деҳқон хўжаликлари орасида кўп кузатилади: 31 фоизи сут сотади, айна пайтда фақат 6 фоизи гўшт сотади (4 фоизи сут ҳам, гўшт ҳам сотади). Уй-рўзғор хўжаликлари чегарасида сутни истеъмол қилиш ва гўштнинг асосий қисмини сотишга мойиллик мавжуд: деҳқон хўжаликлари ўз сут маҳсулотининг фақат 40 фоизини сотади, айна пайтда ўзлари етиштирган гўштнинг камида 90 фоизини сотади. Сотуш ушбу товар маҳсулотларини сотувчи уй-рўзғор хўжаликларига нисбатан ўрта ҳисобда йилига 1600 кг сутни ва 400 кг гўштни ташкил этади. Сутнинг бир килоси 270 сўм (\$0,20), гўштнинг эса бир килоси 3700 сўмни (\$2,90) ташкил этади³.

2.6- жадвал. Деҳқон хўжаликлари маҳсулотларини сотиш йўллари (сут ва гўшт)

	% сотувчи (№=211)
Қўшнилари, танишлари	53
Бозор	36
Воситачилар	33

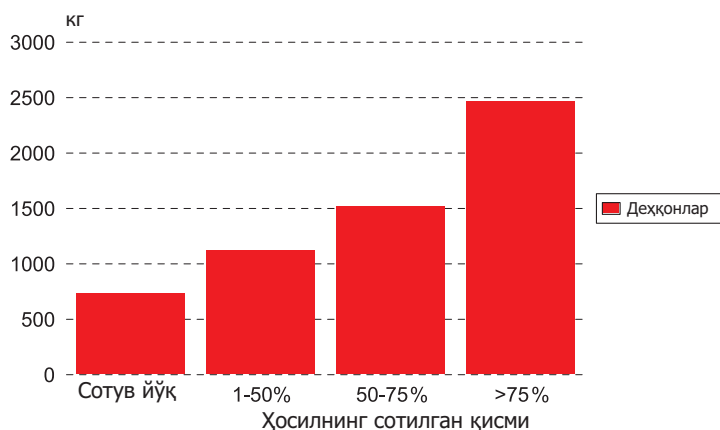
Изоҳ: бунда фоизлар қўшилганида, 100 дан ошади, чунки деҳқонлар сотишнинг бир нечта каналидан фойдаланади: кўни-кўшнига сут маҳсулотларини сотадиганларнинг 26 фоизи бозорга ҳам ўз маҳсулотини чиқаради, 36 фоизи эса воситачилар орқали ҳам сотади. Маҳсулотни ҳам бозорда, ҳам воситачилар орқали сотувчилар сони нисбатан кам (10 фоизга етмайди).

Деҳқон хўжаликларида етиштириладиган сут ва гўшт маҳсулотларини сотишнинг асосий йўллари кўни-кўшни ва танишлари ҳисобланади (2.6-жадвал). Сотушнинг бошқа муҳим каналларига бозорни (тахминан энг яқин шаҳар бозори) ва воситачилар орқали сотишни киритиш мумкин. Йўл юриш талаб этилмайдиган, ўзи яшайдиган аҳоли пунктида қўшнилари ва танишларига сотиш бозорда савдо қилувчилар ва воситачилар орқали сотиш ҳам ана шундай савдо сифатида тилга олинади. Иккинчи томондан, амалий нуқтаи назардан бозорда сотиш ва воситачилар орқали сотиш бир-бирини инкор қилувчи тушунчалардир: деҳқон ўз маҳсулотини ё воситачига топширади, ёки бозорга ўзи боради, иккаласини қўшиб бўлмайди.

Қўшнилари ва таниш-билишларига сотишга жиддий боғланиб қолиш транспорт ва бозорлардаги улгуржи савдо қилиш схемалари билан боғлиқ бўлган қийинчиликлар мавжудлигидан далолат беради. Деҳқонлар ўз маҳсулотини сотиш имкониятини амалга ошириш ва бу маҳсулотдан шаҳар аҳолиси фойдаланишини таъминлаши учун ҳукумат томонидан маҳсулот ишлаб чиқарувчи деҳқонларнинг бозорга кириб бориши қўллаб-қувватланишини тақозо этади. Бунга интеграциялашган тезкор етказиб бериш бўйича қишлоқ компанияларининг, транспорт операторлари ва улгуржи харидорларнинг ташкил этилишини киритиш мумкин, улар деҳқонларнинг бозорга кириб боришини осонлаштирган бўлар эди. Воситачилар маҳсулотларни бозорларга етказиш йўллари ташкил этиш каби муҳим вазифани бажаради ва шу боисдан уларнинг фаолияти рағбатлантирилиши лозим.

4-сабоқ: Сутни кўпроқ ва самаралироқ етиштирадиган ҳамда сигири кўп деҳқонлар ўз маҳсулотининг аксарият қисмини сотади

Деҳқонларнинг тижорийлашув даражаси сут соғиб олиш ҳажми (ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичи), соғин сигирлар сони ва тегишли равишда, ушбу икки омил комбинацияси орқали ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми ошиши билан баравар тарзда ортиб боради. Бошқача айтганда, кўпроқ сут етиштирадиган уй-рўзғор хўжаликлари (чунки уларда сигирлар сони кўп ва сигир бошига соғиладиган сут ҳажми ҳам кўпроқ) ўз маҳсулотининг аксарият қисмини сотади. Бундай натижа етиштириладиган сут миқдори ва тижорийлашув даражасини аниқлашга факт сифатида 2.4 расмда (сотмайдиганлардан то ўз сут маҳсулотининг 75 фоизини сотувчиларгача) умумлаштирилган.

2.4-расм. Деҳқон хўжаликларининг савдо даражаси бўйича сут етиштириши.

³Ўзбекистон Республикаси Марказий банки 2007 й сентябрь ойи хорижий валютанинг сўмга нисбати, 1АҚШ доллари=1280 сўмни ташкил этган.

Янада батафсил шарҳ 2.7- жадвалда келтирилган бўлиб, деҳқон хўжаликлари тижорийлашув даражасига кўра гуруҳларга бўлинган (сотмайдиганлардан то ўз сут маҳсулотининг 75 фоизини сотувчиларгача). Юқори сут соғиб олиш ҳажми ва кўп сонли сигирлар уйғунлиги янада кўпроқ самарадорликка олиб келади: қўшимча ишлаб чиқариш ортиқча сут етиштиришга ва янада тижорийлашувга сабаб бўлади. Оила аъзолари сонининг кўплиги табиий равишда унинг эҳтиёжларини ошириб, сотилиши мумкин бўлган қисмини қисқартиради. Тегишли равишда, оила қанча кичик бўлса, деҳқон хўжалигининг тижорийлашуви даражаси шунчалик юқори бўлади. Сут маҳсулотларини етиштиришда ер майдони тижорийлашув даражасига таъсир кўрсатмайди. Эҳтимол бунинг сабаби шундаки, барча деҳқонларнинг ер майдонлари ҳажми деярли бир хил бўлиб, хўжаликлар ўртасида бу борадаги фарқ кўзга яққол ташланмайди (90 фоиз деҳқоннинг ер майдони 0,1-0,4 гектарни ташкил қилади).

2.7- жадвал. Сут етиштирувчи деҳқон хўжаликларининг тижорийлашув тавсифи

	Сотиш-майди	Ишлаб чиқариладиган сутнинг 50% гача	Ишлаб чиқариладиган сутнинг 50-75%	Ишлаб чиқариладиган сутнинг 75%
Деҳқон хўжаликлари (№=534)	64%	16%	12%	8%
Сигирлар, сони	1,1	1,2	1,5	1,9
Сут соғиб олиш ҳажми, бир сигирдан кг/с	735	950	1074	1225
Сут ишлаб чиқариш, кг	739	1126	1521	2468
Оила аъзолари сони, киши	6,4	6,1	6,0	5,3
Участка ҳажми, га	0,19	0,18	0,22	0,19

Маҳсулотни сотиш оила ва унинг аъзолари даромадига жиддий таъсир кўрсатади. Деҳқонлар орасида ўз маҳсулотини сотувчилар уни сотмайдиганлар оиласи ва унинг ҳар бир аъзосига нисбатан кўпроқ даромад олади (2.8-жадвал).

2.8-жадвал. Сутни сотувчи ва уни сотмайдиган деҳқонлар оиласига ва унинг ҳар бир аъзосига нисбатан даромад миқдори

	“Сотмайдиганлар”	“Сотувчилар”
Оила даромади, ойига минг сўм.	231*	250*
Оила аъзосига кўра даромад, ойига минг сўм.	40*	63*

“Сотувчилар” билан «сотмайдиганлар» ўртасидаги фарқ $p=0.01$ да статистик қийматга эга.

3-муаммо. Оила даромади ва фаровонлиги

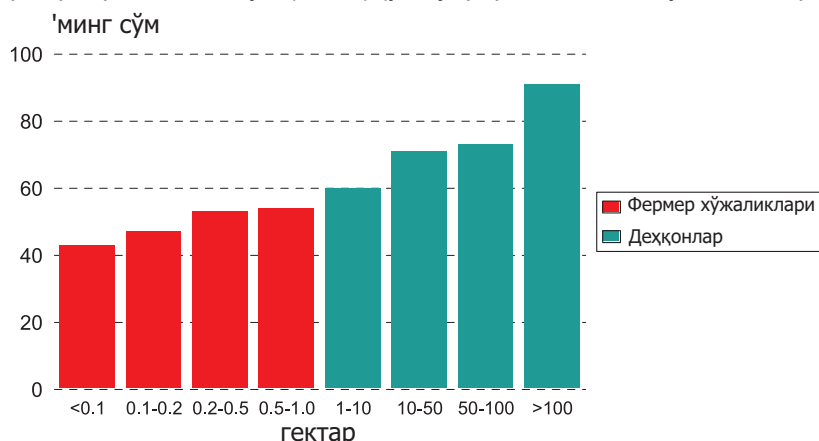
5-сабоқ : Оиланинг жон бошига даромади ер майдонларининг кенгайиши ва қорамол сонининг ошишига мутаносиб тарзда ошиб боради.

Деҳқон хўжаликлари фаолияти таҳлили шуни кўрсатадики, ер майдонлари кенгайгани сайин бутун оиланинг даромади ва унинг ҳар бир аъзоси даромади ортиб боради. Умумий даромад натижаси яққол кўришиб тургани ҳолда (ер кўп, ишлаб чиқариш ортган, даромад юқори), оиланинг ҳар бир аъзосига нисбатан даромаднинг ортиши унчалик сезилмайди. 2.5-расмда деҳқон ва фермер хўжаликлари орасида ер майдонлари кўпайиши билан бирга аҳоли жон бошига даромад ҳам ортиши кўрсатилган. Бизнинг таҳлилимизда оила даромадига барча манбалардан олинган пул тушуми ҳамда уй-рўзғор хўжалиги истеъмолига сарфланган ўз маҳсулотлари таннархи киритилган.

2.5-расмда Ўзбекистондаги ер тақсимотининг қизиқ хусусияти кўзга ташланади: деҳқонларга тегишли майдонларнинг ҳажми 1 гектардан ошмайди; фермерларнинг участкалари майдони 1 гектардан кам бўлмайди (бунга томорқа ҳам, фермер хўжалиги участкаси ҳам киради). Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчиларнинг ушбу икки гуруҳи ер майдонлари орасида кескин табақаланиш мавжуд, у диаграммада турли рангларда берилган.

Ер майдони миқдорининг даромадга ижобий таъсирини эътиборга олган ҳолда, биз қорамол сонининг жон бошига тўғри келадиган даромадга таъсирини текшириб кўрамиз. Буни регрессия таҳлили воситасида жон бошига даромадни майдон ҳажми ва қорамоллар сонининг функцияси деб олган ҳолда кўриб чиқамиз. Натижалар шуни кўрсатадики, ер майдони ҳажми кенгаймагани ҳолда қорамол сони ортиши билан оила аъзолари жон бошига даромади ҳам ортиб боради. Ушбу хулоса биз фақат деҳқон хўжаликларини таҳлил қилган пайтда ҳам, шунингдек, ҳам деҳқон, ҳам фермер хўжаликларини таҳлил қилган пайтимизда

хам ўзгармасдан қолди. Хўжалик тури коэффиценти шуни назарда тутадигани, деҳқонлар ер майдони ва қора моллари сони ўзгармагани ҳолда оила аъзолари жон бошига нисбатан ўрта ҳисобда камроқ даромад олади. Ушбу натижа жон бошига ойлик даромад бўйича олинган маълумотга мос келади: деҳқонларда 47000 сўм (\$37,0) ва фермерларда 82000 сўм (\$64,0) (ушбу фарқ статистик нуқтаи назардан аҳамиятлидир).

2.5-расм. Оила аъзоларининг жон бошига даромади ва деҳқон ва фермер хўжаликлари ер майдонлари

6-сабоқ: Оиланинг жон бошига даромади ер майдонининг кенгайиши ва қорамол сонининг ошишига мутаносиб тарзда ошиб боради.

Тадқиқот давомида қишлоқ оилаларида жон бошига тўғри келадиган даромадга доир ахборотлар билан бирга турмуш даражаси ёки фаровонлик тўғрисидаги субъектив кўрсаткичлар бўйича йиғилган сифатли маълумотлар ҳам тўпланди. Фаровонлик уч даражали шкала бўйича аниқланди – “паст”, “ўрта” ва “қулай”. Бунда респондентларнинг субъектив фикрларидан фойдаланилди («оиланинг қўли нимага етади»). Барча танланган материаллар бўйича шундай хулосага келиш мумкинки, фермерлар деҳқонларга нисбатан юқори турмуш даражасига эга: фермерларнинг 17 фоизи ўз турмуш даражасини “қулай” деб ҳисобласа, деҳқонларнинг фақат 4 фоизи шундай фикрда, бошқа томондан, деҳқонларнинг 38 фоизи ўз турмуш даражасини “паст” деб билса, фермерларнинг фақат 11 фоизи шундай фикрда (2.9-жадвал).

2.9-жадвал. Фермерлар ва деҳқонлар ўртасида фаровонликни субъектив англаш

	Паст	Ўрта	Қулай
Деҳқонлар (№=796)	38	58	4
Фермерлар (№=795)	11	72	17

Умуман, деҳқонларга нисбатан фермерлар турмуш даражасининг юқори эканлиги даромаднинг юқори даражаси, оиланинг ҳар бир аъзоси даромадининг кўплиги, катта ҳажмдаги ер майдонлари мавжудлиги ва қорамолларининг сони юқорилиги билан изоҳланади (2.10-жадвал, сўнгги сатр). Бундан ташқари, фаровонликнинг турли даражаларига нисбатан даромад ва мулкни ўрганиб чиқиш асосида, 2.10-жадвалга мувофиқ шуни кўрамизки, пул маблағлари миқдори энг қуйи даражадан фаровонликнинг энг юқори даражасигача ортиб боради: деҳқон хўжаликларида ҳам, фермер хўжаликларида ҳам ернинг ва чорванинг кўплиги юқори даромад манбаи ҳисобланади.

2.10 - жадвал. Деҳқон ва фермер хўжаликларининг фаровонлик даражасига кўра даромади ва таъминоти

Англандиган фаровонлик	Умумий даромад		Оила аъзосига нисбатан даромад		Ер майдони, га		Чорва сони	
	Деҳқон	Фермер	Деҳқон	Фермер	Деҳқон	Фермер	Деҳқон	Фермер
Паст	197	451	36	72	0.16	30	2.0	16
Ўрта	303	458	53	72	0.18	44	2.4	23
Қулай	429	738	71	129	0.19	53	2.1	51
Барчаси	267	505	47	82	0.17	44	2.3	28

Изоҳ: Барча кузатишлар асосида ҳисоблаб чиқилган пул маблағлари миқдори нолга тенг кўрсаткичга эга бўлганларни қамраб олади. Оила ва унинг ҳар бир аъзосига нисбатан даромад минг сўмда ҳисоблаб чиқилган

Юқоридагилардан қишлоқ аҳолиси, айниқса, деҳқонлар турмуш фаровонлигини ер майдонларини кенгайтириш ва қорамол сонини ошириш орқали яхшилаш мумкин, деган хулосага келиш мумкин. Ер майдонларини кенгайтириш борасидаги чора-тадбирлар ижара амалиётини соддалаштириш ва энгиллаштириш орқали ер бозорини кенгайтиришга таяниши мақсадга мувофиқдир. Ер ижарасидан фойдаланишнинг соддалаштирилиши деҳқонлар ва фермерларга ўзининг ер майдонларини кенгайтириш

ва шу орқали юксак фаровонликка эришиш имконини беради. Ер ва чорва қишлоқ аҳолиси фаровонлигини янада оширишда муҳим ўрин тутаети.

3. Хулоса ва тавсиялар

Ўзбекистон орвачилик секторида миллий озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш асоси бўлган пахта ва буғдойга – қишлоқ хўжалиги экинларининг асосий товарларига кўшимча равишда - ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 40 фоиздан ортиғини беради. 2007 йилдаги тадқиқот натижаларига кўра, чорвачилик қишлоқ оилаларининг муҳим даромад манбаи ва деҳқон хўжаликлари умумий даромадининг 10 фоизга яқинини ташкил этади.

Шунга қарамай, Ўзбекистонда чорвачилик сектори таркибининг ҳаддан зиёд номутаносиблиги кўзга ташланади: бутун чорва ва соғин сигирлар майда деҳқон хўжаликларига жамланган – бунда битта қишлоқ оиласига 1 ёки 2 та сигир тўғри келади. Сут соғиш ҳажми кунига 5 кг дан ошмайди, қисман оилада истеъмол қилинади ва қисман бозорда сотилади ёки энг яқин сут заводларига топширилади. Шунга қарамай, кунига бир челак сут олувчи деҳқонлар Ўзбекистондаги сут маҳсулотлари бозорини таъминлаб келмоқда: Nestle компанияси раҳбарлари фикрича Наманганда ва Тошкентда сутнинг 85 фоизи ана шундай майда сут етиштирувчи оилавий хўжаликлар томонидан етказиб берилади.

Майда деҳқон хўжаликлари сут соғиш ҳажми пастлигидан азият чекади - йилига бир сигирдан 1000 кгдан кам миқдорда сут соғиб олинади. Бу деҳқонларнинг ветеринария хизмати ёки қишлоқ хўжалигига оид билимни оммалаштирувчи хизматларга, жумладан, сунъий қочириш, ветеринария ёрдами, шунингдек, чорвачилик соҳасидаги илғор билимни ва тажрибани оммалаштирувчи хизматларга раҳбарлик ва маслаҳатлашиш бўйича мурожаат этишни истамаслиги ёки имконияти йўқлиги билан изоҳланади. Ем-хашак билан боғлиқ вазият ҳам муҳим аҳамиятга эга: деҳқонлар сотиб олишга қодир озуканинг паст сифати сут соғиб олиш ҳажмини яхшилаш йўлида жиддий тўсиқ бўлиши мумкин.

Шу боисдан мазкур тадқиқотнинг ҳукуматга қаратилган асосий тавсияси чорвачилик сектори инфратузилмасини, шу жумладан, ем-хашак сифатини яхшилаш, уларнинг тақсимланиши, сунъий қочириш ва ҳайвонларнинг саломатлиги масалаларини қамраб олади. Ишлаб чиқаришнинг жисмоний омиллари учун хизмат кўрсатиш пунктларининг ташкил этилиши етарли эмас: шу билан бирга сут соғиш ҳажми ва даромадларни ошириш мақсадида деҳқонларни мукамалроқ амалиётга ўргатиш ва уни қабул қилишга рағбатлантириш билан шуғулланувчи илғор билим ва тажрибани оммалаштириш бўйича хизматлар ходимлари ва мутахассисларини тайёрлаш ва сафарбар этиш лозим. Икки кенг тарқалган тармоқни – хизмат кўрсатиш станциялари ва илғор билим ҳамда тажрибани оммалаштириш марказларини бир пайтда ташкил этиш яқин келажакда ижобий самарага эришиш учун энг қисқа муддатларда амалга оширилиши лозим.

Узоқ муддатли режалар ва чора-тадбирлар чорвачилик секторидаги номутаносибликларни тўғрилаш орқали ишлаб чиқариш ва маркетингнинг умумий самарадорлигини оширишга қаратилиши лозим. Умуман, чорвачилик фермаларини, яъни 50-100 бош сигирга эга фермерларни ташкил этиш ғояси шуни кўзда тутаети, улар битта сигирга эга деҳқонларга нисбатан чорвачилик маҳсулотларини иқтисодий жиҳатдан юқорида самара билан етиштириш ва сотиш имкониятига эга бўлади. Аммо чорвадор фермерлар сони бугун ниҳоятда кам: 9000 фермер бутун мамлакатдаги йирик шохли қорамолнинг 5 фоизига яқин қисмига эга. 50-100 бош сигири бор фермер хўжаликларини янгидан ташкил этишни бошлаш ўрнига деҳқон хўжаликлари ўз моли сонини 1 сигирдан 5 тага, сўнгра 10 тага ва ундан ҳам кўпроқ бошга етказиш учун янада кенгроқ шароит яратиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бу уларнинг ўз бошқарув лаёқати ва кўникмасини амалда тўла синаб кўриш имконини ҳам берар эди. Барча деҳқон хўжаликлари ҳам шу йўл билан ривожланиши қийин, аммо кўпчилик бундай янада самарали чора-тадбирлардан фойдаланиб, ўз фаровонлигини ошириши мумкин.

Бундай чора-тадбирлар ем-хашак етиштиришни кўпайтириш, бунинг учун эса экин майдонларини кенгайтириш, айна пайтда озуқа экинлари ҳосилдорлигини оширишни тақозо этади. Озуқа етиштириладиган ер майдонларини кенгайтиришнинг усулларида бири ерни фақат пахта ва буғдой экиш учун ажратишга доир қатъий тартибни қайта кўриб чиқишдан иборат. Харидлар бўйича давлат шартномалари фермерлар давлатга ушбу мақсадда ажратиладиган экин майдонлари ҳажми кўрсатилмагани ҳолда сотиши лозим бўлган пахта ва буғдой миқдорини кўзда тутиши керак. Фермерларга экинлар таркибини мустақил тартибга солиш имконияти берилса, уларда ўзларига берилган ер майдонларини давлат харидлари учун мўлжалланган экинларни ва озуқа экинларини етиштиришни оптималлаштиришга рағбат янада кучаяди. Оқибатда катта ер майдонларидан маккажўхори ва беда каби озиқа экинларини етиштириш мақсадида фойдаланиш имконияти кенгайди. Тадқиқотимиздан маълум бўлдики, озиқа экинлари учун кўшимча ер майдонларини ажратиш хўжаликлар даромадини кўпайтиради ва қишлоқ аҳолиси фаровонлигини янада оширишга хизмат қилади.

Изоҳлар:

1-бўлимдаги барча маълумотлар, шу жумладан 1.1-1.2 -расмлар Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитасининг расмий нашрларидан олинган:

Ўзбекистон йиллик статистика тўплами 2004 йил., Тошкент (2005 йил), ўзбек ва рус тилларида;

«Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги» 2006 й., статистика тўплами, Тошкент (2007 йил);

«Ўзбекистон рақамларда» 2006 йил, статистика тўплами, Ташкент (2007 йил). 2-бўлимда фойдаланилган барча маълумотлар, шу жумладан 2.1-2.6- расмлар ва 2.1-2.10- жадваллар БМТ Ривожланиш Дастури буюртмасига кўра Тошкентда жойлашган «Таҳлил» социологик тадқиқотлар маркази томонидан фермер ва деҳқон хўжаликларининг 2007 йил август ойида амалга оширилган тадқиқотлари натижаларига асосланган.